

2003 YILI BİLGE KAGAN ANIT MEZAR KAZISI

Remzi KUZUOĞLU, L. Gürkan GÖKCEK

Orhun abideleri ve diğer mimarî özellikleriyle birlikte bir Anıt Mezar görünümüne sahip Bilge Kagan, Köl-tigin ve Tonyukuk külliyesi üzerinde, 19. yüzyılın sonlarından günümüze kadar çeşitli araştırmalar ve kazılar yapılmıştır. 1889 yılında Rus araştırmacı N.B. Jadrincev'in, Moğolistan'ın başkenti Ulanbataar'dan batı'ya doğru yaklaşık 450 km. uzaklıktaki Koşo-Saydam olarak adlandırılan bölgede yer alan Orhun vadisinde bulunan Bilge Kagan ve Köl Tigin anıtlarını keşfetmesinden sonra, buradaki ilk çalışmalar 1891 yılında Radloff tarafından gerçekleştirilmiştir.¹ 1958 yılında ise, Köl Tigin Anıt Mezarında Jisl tarafından detaylı bir kazı çalışması yapılmıştır.² Bu çalışmayla, Köl Tigin Anıt Mezarı'nın mimarî özellikleri büyük ölçüde açığa çıkarılmıştır. Klementz tarafından keşfedilen Tonyukuk anıt mezarı üzerinde ise, Serodzav bir kazı çalışması yapmıştır. Yapılan bu ilk araştırmalar neticesinde, her üç anıt mezarında benzer mimarî özellikler taşıdığı anlaşılmıştır. Bu yapılar esas itibarıyla, etrafı duvarlarla çevrili dikdörtgen alan içerisinde, giriş kısmında yazılı taş ve tören yolu, orta bölümde bark ve sonrasında sunak kısmı olmak üzere üç asıl bölümden meydana gelmektedir.³

Bilge Kagan Anıt Mezar'ında, Radloff'un 1891 yılında yapmış olduğu kazı ve araştırmalardan 109 yıl sonra "T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA) ve Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Başkanlığı Ortaklaşa Projesi" ile kazılara başlanmış ve Türk arkeoloji tarihinin en önemli projesi hayata geçirilmiştir.

Bu proje kapsamında 2000 yılı Temmuz-Ağustos aylarında başlayan çalışmalar⁴ ile, öncelikle yüzey araştırmasına ağırlık verilmiş ayrıca, Anıt Mezar üzerindeki korumasız şekilde üç parça halinde yerde yatık vaziyette bulunan kitabe ve yüzeyde görülen Bilge Kagan ve eşini tasvir eden heykeller ile Köl Tigin Anıt Mezarı'nda yazılı abidenin haricinde kalan heykeller, kazı alanı yakınlarında daha önce TİKA tarafından müze amaçlı yaptırılmış olan binaya taşınarak koruma altına alınmıştır. Aynı yıl Anonim IV olarak adlandırılan Köl-Tigin Anıt Mezar'ın yaklaşık 100 metre kuzeyinde yer alan sembolik mezarda yapılan kazı çalışmaları ile motifli taş sanduka ortaya çıkarılmıştır. Sanduka üzerindeki birbirlerine bakan mitolojik iki kuş motifi, Türk sanat tarihinin eşsiz eserlerinden biridir (Çiz. 1). Buradaki çalışma esnasında ayrıca bir adet altın levha ve bir adet altın kulp parçası ele geçmiştir.

2001 yılında ise, doğrudan Anıt Mezar'ın mimarisine yönelik kazı çalışmaları icra edilmiştir.⁵ Anıt Mezar'ın doğu batı ekseninde; kaplumbağa kaide ve çevresi, bark, sunak ve çevresinde birbirini takip eden 5 x 10 m.'lik açmalarla kazı faaliyetlerine başlanmıştır.

¹ Radloff, W.; **Atlas Drewnostej Mongolii**, Trudi Orhonkoj Akademi, Petersburg, 1892-1899. Türkçe Çev. W. Radloff; **Orhun**, (Çev. D. Vasiliev), TİKA, Ankara, 1995.

² Jisl, L.; "Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", **Bulleten**, XXVIII/107, (1963), 387-402.

³ Bkz. Çoruhlu, Y.; **Erken Devir Türk Sanatının ABC'si**, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 1998, s. 90vd; Yücel, E.; **İslâm Öncesi Türk Sanatı**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 55 vd.

⁴ 2000 yılı araştırma ve kazı çalışmaları için bkz. **Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları**, TİKA, Ankara 2002.

⁵ 2001 yılı araştırma ve kazı çalışmaları için bkz. **Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları**, TİKA, Ankara 2003.

Bu kazı dönemi çalışmaları neticesinde, Anıt Mezar'ın planı ve yapımında kullanılan malzeme hakkında önemli tespitlere ulaşılmıştır. En önemli tespitlerden biri, bu yapının kil platform üzerine inşa edildiğinin anlaşılmasıdır. Buna ilaveten giriş kısmındaki kazı faaliyetleriyle, yazıta ait bazı parçalar bulunmuş ve yazıttaki eksik olan kısımlar kısmen tamamlanmıştır. Ayrıca, sunak taşının kuzeyinde daha önce kaynaklarda belirtilmeyen motifli taş sanduka ortaya çıkarılmıştır. Fakat, bu kazı mevsiminin en önemli buluntuları, söz konusu taş sanduka ile sunak taşı arasında ele geçen büyük bir ihtimalle Bilge Kagan'a veya ailesine ait çiçek motifli gümüş kakmalarla süslü sandık içerisine konulduğu anlaşılan altın, gümüş, değerli taşlar ve diğer madeni eserlerdir (Res. 1, 2, 3). Türk tarihinin yazıtlardan sonra belki de en önemli eserleri olan bu değerli buluntular üzerinde yapılacak çalışmalar ile, o dönemdeki Türk sanatının ulaştığı seviyeyi ve zenginliğini ortaya koyacağından şüphe edilmemektedir. Bilhassa, gagasında kıymetli bir taş tutan kuş motifli altın taç, bunun en güzel örneğidir (Res. 4). Dikkati çeken bir başka husus ise, mitolojik kuş motifli bu taç, Köl Tigin'in başı olarak değerlendirilen eserde tasvir edilen taç ve Anonim IV'de açığa çıkarılan taş sanduka üzerindeki kuş motifi ile büyük benzerlik göstermektedir (Çiz. 1, res. 5).⁶ Ayrıca, bu tür benzerlikler taş sanduka ve heykeller üzerindeki motiflere de yansımıştır. Örneğin Bilge Kagan heykelinde görülen kemer işleme, buluntular arasında olan altın kemere çok benzemektedir (Çiz. 2, res. 6). Yine, sunak taşının hemen yanındaki taş sanduka ve bu kazı döneminde Anonim IV'ün kuzeyinde bulunan Anonim III'de ortaya çıkarılan taş sanduka üzerinde görülen çiçek motifi, yukarıda bahsi geçen gümüş kakmalarla benzerlik teşkil etmektedir (Res. 7, 8, 9). Bu dönem yapılan kazılarda bir diğer önemli faaliyet ise, 2000 yılında müze binasına taşınan üç parça halindeki yazılı taşın, birleştirilerek yeniden dikilmesi olmuştur (Res. 10). Bir başka ifadeyle, Bilge Kagan'ın oğlu İcen tarafından 735 yılında dikilen abide, 1266 yıl sonra yeniden dikilmiştir.

2002 kazı döneminde ise, Anıt Mezar'ın planına yönelik çalışmalara devam edilmiştir. Özellikle Anıt Mezar'ı çevreleyen istinat duvarın ve kısmen de kanalların ortaya çıkarılmasına ağırlık verilmiştir. Ele geçen sıva parçalarından, bark ve istinat duvarının iç cephelerinde, kırmızı ve beyaz renklerin ağırlıklı olarak kullanıldığı gözlemlenmiştir. Ayrıca, duvar üzerindeki kiremitlerin, yağmur sularını kanallara yönlendirmek amacıyla iki farklı ebatta hazırlandığı; buna göre büyük ve gri renkte olan kiremitlerin daha eğimli ve kanallara yönelik, aynı renkte küçük olanlar ise, daha dik ve içe doğru düzenlendikleri ve bu şekilde yağmur sularının 2003 yılında ortaya çıkarılan künlere yönlendirildiği anlaşılmıştır. Bu yıl yapılan bir diğer tespit ise, kare döşeme tuğlaların Anıt Mezar'ın bütün zemininde döşendiği ve bu tuğlaların büyük çoğunluğunun daha önce yapılan tahribatlarla külliye'nin doğusundaki bir alana dağılmış bir şekilde bırakılmış olduğudur. Bark kısmı üzerinde yapılan çalışmalar ile de, barkı ayakta tutan ahşap sütunların oturduğu kare mermer kaideler açığa çıkarılmış ve bunların konumlarından, barkın iki katlı bir çatı ile örtüldüğü anlaşılmıştır. Diğer taraftan, Köl Tigin yazıtının Çince kısmı ilk kez bir Türk araştırmacı tarafından değerlendirilmiş; yeni ve önemli sonuçlara ulaşılmıştır.⁷

⁶ Esi Türklerde av kuşlarından bazıları, onlar için "ongun" (totem, ata) haline gelmiştir. Meselâ "şahin, kartal, sungur, uçkuş ve çakır" gibi kuşlar birer ongun idi (Bkz. Koca, S.; **Türk Kültürünün Temelleri II**, Başkent Matbaacılık, Ankara 2003, s. 12.; Ancak, sanduka mezar ve taç üzerindeki görülen bu motifin, genellikle zümrüt-ü anka olarak tanımlanan mitolojik kuş olduğu anlaşılmaktadır (Detaylı tasvir için bkz. **Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları**, s. 41-42.).

⁷ Bkz. Taşağıl, A.; "Köl Tigin Yazıtının Çince Yüzü Hakkında", **Avrasya Etüdüleri** 25, 2003 Ankara, s. 3-24.

2003 yılı ise, en kapsamlı kazı çalışmalarının icra edildiği dönem olmuştur. Önceki kazı dönemlerinde açılan açmaların büyük bir kısmı tekrar açılmakla birlikte, Anıt Mezar'ın geneline yönelik yeni açmalar açılmıştır. Bu dönem yapılan kazılar neticesinde Anıt Mezar'ın planına yönelik çok önemli sonuçlara varılmıştır. Buna göre, önceki yıllarda yapılan jeodezi çalışmaları ile belirlenen plan karelerin dikkate alınması suretiyle, doğu batı istikametinde; giriş bölümü, kaplumbağa ve çevresi, bark ve çevresi, sunak ve çevresi, duvar ve kanal kesimleri açmaları üzerinde yoğun bir çalışma planı uygulanmıştır. (Çiz.3, res.11) Kazı öncesinde zemin kodu 1381.549 m. olan 127 no'lu grit noktası sıfır olarak kabul edilmiş ve kazı alanı içindeki bütün derinlikler bu noktaya göre alınmıştır.

Giriş Bölümündeki Çalışmalar

Bilge Kagan Anıt Mezarı'nın giriş kısmını ortaya çıkarmak amacıyla NG 269 A, NG 268 A ve NG 267 B olarak adlandırılan açmalar kazılmıştır. NG 269 A, Anıt Mezar'ın ön taraf doğu duvarını ve koç heykellerini içine alan NG 268 A açmasının hemen doğusunda olup, giriş kısmına giden yolu kapsamaktadır. Bu açmada yapılan çalışmalar neticesinde, Anıt Mezar'ın ön giriş yürüyüş yolu için bir platform oluşturulduğu ve bu platformun üzerinin en büyükleri 32x32 cm. ebadında döşeme tuğlaları ile döşendiği gözlemlenmiştir. Ayrıca bu açmada, Anıt Mezar'ın girişinden başlayan ve doğu istikametindeki Koşo-Saydam gölüne doğru uzanan balbal dizisinin ilki açığa çıkarılmıştır. Balbalın üst kısmının kırık olduğu görülmektedir. Giriş kısmını içine alan bir diğer açma da NG 268 A açması olup, burası Anıt Mezar'ın girişinde bulunan koç heykellerinin yer aldığı bölgedir. Bu alanın üzerinde 2001 yılında kısmen çalışılmış olmakla birlikte, Anıt Mezar'ın bu bölümünü ortaya çıkarmak için tamamen açılmıştır. Bu açmadaki çalışmalar sonucunda, Anıt Mezar'ı çevreleyen balbal⁸ dizisine ait 2 m. uzunluğunda, üzerinde damga bulunan bir balbal ortaya çıkarılmıştır (Res. 12). Açmanın genelinde yapılan çalışmalar neticesinde, NG 269 A açmasında ortaya çıkarılan yürüyüş yolu kenarına dizilmiş olan tuğla serisinin, aynı hatta olmak üzere burada da olduğu gözlemlenmiştir. Giriş yolunun hatlarını belirleyen bu seriye ait tuğlalar birbirlerine simetrik durumdadır. Tuğlaların konumundan, bu yolun 3.30 m. genişliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu açmada tespit edilen en önemli bulgulardan birisi de, Köl Tigin Anıt Mezar'ında bulunan su tahliye sisteminin, Bilge Kagan Anıt Mezar'ında da kullanıldığının anlaşılmasıdır. 32 cm. boyunda, 13 cm. çapında silindirik şeklindeki kiremitlerin birleştirilmesi ile oluşturulan künklerin, Anıt Mezar'ın güney-doğusundaki kanala kadar uzandığı ve biriken suların künkler vasıtasıyla kanala boşaltıldığı anlaşılmaktadır. Künkler, zemini oluşturan kil tabakanın altındadır (Res.13). Ancak, Köl Tigin Anıt Mezar'ında görülen su toplama çukurlarına, şu ana kadar olan çalışmalarda burada tesadüf edilmemiştir. Bu alan içerisindeki bir diğer açma olan NG 267 B açması üzerinde yapılan derinleşme çalışmaları sonucunda ise, yoğun şekilde kırık çatı kiremidi parçaları ele geçirilmiştir. Bu alandaki çatı kiremidi yoğunluğu, giriş duvarının çatı kiremitleri ile kaplumbağa kaide ve üzerindeki yazıtı örten çatının kiremitlerinin aynı alana yıkılmasından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan, giriş duvarının iç ve dış yüzeyine ait sıva parçaları ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca, duvarın hemen arkasında zemin tuğlaları görülmektedir. Duvarın altında bulunan tuğlaların derinliği -113.5 cm. iken, kaplumbağa kaidenin bulunduğu yöne doğru devam eden tuğlalar ise, -129 cm. derinliktedir. Kaplumbağa kaidenin yer aldığı alana yaklaştıkça

⁸ Orkun Bölgesindeki balballar hakkında bkz. Gömeç, S.; "Orkun'daki Büyük Kurgan", *Orkun* 75, İstanbul, Mayıs 2004, s.; Ayrıca Orta Asya için bkz. Belli, O.; "Türk Dünyası'nda Taş Heykeller ve Balballar", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 6, TÜBİTAK Matbaası, Ankara 2003, s.

döşeme tuğlaların derinliği ise -114 cm. olarak tespit edilmiştir. Bu derinlikler, duvardan kaplumbağa kaideye doğru yatlı bir eğimin olduğunu, kaplumbağa kaideye yaklaştıkça da, zeminin tekrar eski seviyesine geldiğini göstermektedir. Bu şekilde, alçak kısımlarda toplanan atık yağmur suları, platform altına döşenen künklerle koç heykellerinin altından kanala akıtılmaktadır. Ayrıca, giriş kısmında yapılan bu çalışmalar neticesinde, koç heykellerinin bulunduğu nokta ölçü alındığı takdirde, giriş kapısından Bengü taşına kadar olan mesafe 2.80 m. olarak tespit edilmiştir.

Kaplumbağa Kaide ve Çevresi Bölümündeki Çalışmalar

Kaplumbağa kaide ve çevresini içine alan açmalar NG 266 B ve NG 267 A olarak adlandırılmıştır. Her iki açma da 2000, 2001 ve 2002 kazı döneminde kısmen açılmakla birlikte bu kazı döneminde de, ilgili alanın bir bütün olarak görülmesi ve Anıt Mezar'ın bu bölümünün genel yapısının ortaya çıkarılması amacıyla tekrar açılmış, Bengü taş ve kaplumbağa kaidenin oturduğu platform ile onu koruyan yapının ölçüleri belirlenmiştir.

Kaplumbağa kaide 65 cm. kalınlığında bir kil zemin üzerinde durmaktadır. Kil zeminin üstünde 32x32 cm. ebatlarında döşeme tuğlaları bulunmaktadır. Bu şekilde oluşturulan platform 6.60x6.60 m. ölçülerindedir. Platformun etrafı 32x16 cm.'lik dikdörtgen tuğlalardan oluşan bir kontürle çevrelenmiştir (Res.14). Döşeme tuğlaların üzerinde ise, 5x5 m.'lik kırmızı kerpiç duvarın temeli yer almaktadır. Kaplumbağa kaide ve üzerindeki dikili taşın, bu duvar ile korunduğu anlaşılmaktadır. Tuğla döşemeler ile kırmızı kerpiç temel yapısı arasında 9-10 cm.'lik bir boşluk bulunmakta ve bu boşluk, gri kil bir dolgu malzemesiyle doldurulmuştur. Gözlemlerimiz sonunda batı ve özellikle kuzey yönde yoğun bir şekilde görülen kırmızı killi temel kalıntılarının, güney yönünde yok denecek kadar az olduğu tespit edilmiştir. Bunun nedeni daha önce yapılan kazılardan kaynaklanmış olmalıdır. Kaplumbağa kaide ve bengü taşı çevreleyen duvarın doğu yüzünde bir giriş açıklığı mevcuttur. Bu kerpiç duvarın yüksekliği hakkında elimizde yeterli delil olmamasına rağmen, anıtın yan duvarlarının yüksekliğinin yazıtın okunmasına engel teşkil etmemesi gerekeceğinden yüksekliğin 100 cm.'den fazla olamayacağı düşünülmektedir. Diğer taraftan, yapının bilhassa kuzey-batı, güney-doğu ve güney-batı köşelerinde, 1 m².lik alanda sıva parçaları bulunmuştur. Bu sıvaların kıyaslanması sonucunda, Bilge Kagan Anıt Mezar'ın dış duvar sıvalarından daha ince, üzerindeki kırmızı ve siyah boyalarla yapılmış bezemelerin daha nitelikli olduğu anlaşılmaktadır. Bu parçaların büyük bir çoğunluğu tahrip olmuş ve yağmur suları ile birlikte giriş kapısı açıklığından, yapıyı çevreleyen kanallara akmıştır. NG 268 A açmasındaki kanalda, bu parçalardan büyük bir tane ele geçirilmiştir. NG 267 A açmasında yapılan çalışmalar esnasında kayda değer buluntulardan bir tanesi de, -116.5 cm'de ele geçen pişmiş topraktan yapılmış at başı figürüdür.

Anıtı koruyan 6.60 m.'lik kare planlı platform üzerindeki 5 m.'lik bir kerpiç yapı üzerine kurulu çatının ise, gri renkli kiremitlerle örtüldüğü anlaşılmaktadır. Yapının dört bir yanında, tahrip olmuş çatının döküntü kiremit parçaları ele geçmiştir. Gri renkli bu oval kiremitlerin iç kısımlarında kırmızı kil dolgu yer almakta ve ayrıca yan yana konulmuş kiremitlerin arasından su sızması için beyaz kil sıvalar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çatının uç kısımlarında ise, yan yana konmuş kiremitlerin oluşturduğu dairevi kısımları kapatan palmet şeklinde kiremitler bulunmaktadır. Bu kiremitlerin, ana kiremitle bütün teşkil eden örnekleri olduğu gibi (Res. 15), ana kiremitten bağımsız tipleri de mevcuttur (Res. 16). Ancak, bu palmetlerin sayısının, ana kiremitlere nazaran daha az olması dikkat çekicidir. Bunlar, eğer külliye'nin tahribatı sırasında veya yapı malzemelerinin soygunun da götürülmedi ise, bu tip parçaların bütün çatı kenarları boyunca kullanılmadığını göstermektedir.

Kaplumbağa üzerinde duran bengü taşı koruyan bu yapıdan sonra, alanın batısında bulunan barka geçilmektedir. Burada, yine etrafı 32x16 cm. lik tuğlarla çevrili ve kare döşeme tuğları ile örülü bir tören yolu bulunmaktadır. Fakat, yolun kontürünü belirleyen bu tuğların bir çoğu dağınık haldedir.

Bark ve Çevresi Bölümündeki Çalışmalar

Bark ve çevresini içine alan açmalar, NF 264, NF 263 B₂ ve NH 264 olarak adlandırılmıştır. NF 264 A açması, Barkın kuzey kenarını içine alan açmadır. Açmanın batı kenarı üzerinde kuzey-güney istikametinde 1 m. genişliğinde kesit atılması ile, plana yönelik bilgilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan açmanın geri kalan kısmında da derinleşme çalışmaları yapılarak, genel bilgiler edinilmiştir. Bu çalışmalar neticesinde, açma yüzeyinin toplamında ve kesit alanı içerisinde yoğun miktarda barka ait çatı kiremidi ve daha kuzeyde bulunan duvar üzerindeki kiremit parçaları gözlemlenmiştir. Bu parçalar 4.5 metrelik bir alan üzerinde olup, duvar kısmında daha az görülmektedir. Ayrıca, söz konusu alanda platformu oluşturan kil dolgunun yüzeyi temizlenerek, barkın kuzey kenarına yönelik hatların çıkmasına imkan sağlanmıştır.

Ortaya çıkartılan barka ait çatı ve duvar üzerindeki kiremit parçaları, değişik ebatlarda ve daha çok gri renkte ve kısmen de kırmızı ve siyah şerit bezemelidir. Bu çatı kiremitlerinin yan yana konduğu sırada aralarından çatıya su sızmaması için beyaz kil ile sıvandıği anlaşılmaktadır. Bunun yanında ortaya çıkartılan bazı alınlık parçalarından hareketle, çatının son kısmındaki kiremitlerin, kaplumbağa ve bengü taşın üzerindeki çatıda görüldüğü gibi alınlıklarla süslenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında oval kiremitlerden başka düz ve üzeri kabartma bezekli olan örnekler de çıkmaktadır. Bundan başka çatı tepeliklerinde kullanıldığı sanılan çok az sayıda sarmal kiremit parçaları ve barkın iç mekandaki duvarlarında kullanıldığı tahmin edilen ancak, işlevi tam olarak anlaşılamayan iki adet silindirik şekilde sıva parçaları ele geçmiştir. Ayrıca, bu alanda ele geçen seramiklerin temizleme çalışmaları neticesinde de, bir boynuz aıt olduğu tahmin edilen çizi bezemeli seramik parçalarına tesadüf edilmiştir.

Barkın çevresinde özellikle kenar ve köşelerinde kırmızı kerpiçin yoğun olması ise, tuğla koruma duvarının bark seviyesinde, kırmızı kerpiç duvar ile yükseltilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu buluntular haricinde az miktarda hayvan kemiği ve yoğun miktarda barkın duvarına ait olduğunu düşündüğümüz sıva parçalarına tesadüf edilmiştir. Sıva parçaları kırmızı ve beyaz olmak üzere iki renklidir. Ancak, bu parçalardan barkın duvarları üzerinde her hangi bir süsleme olduğuna dair bir emareye tesadüf edilmemiştir.

Platform üzerinde yapılan temizlik çalışmaları esnasında ise, barkı çevreleyen kırmızı renkli kerpiçin kontürleri kısmen açığa çıkarılmıştır. Kerpiç, açmanın güney kenarına 65 cm. mesafede, 40-43 cm. kalınlığında ve - 55 cm. derinliktedir. Bu kırmızı renkli kerpiçin mahiyetini öğrenmek amacıyla, kerpiç üzerinde derinleşme yapılmış ve çalışma neticesinde bu kerpiç dolgunun altında, kısa kenarı kuzeye bakan dikdörtgen tuğlalar ortaya çıkmıştır. Platform kenarına doğu-batı istikametinde sıralanan tuğlalar dört adettir (Res. 17). Bu tuğla dizesi ile barkı oluşturan gri platform yapısı arasında 10 cm.lik bir boşluk bulunmaktadır. Boşluk kısmının da gri kil ile doldurulduğu görülmektedir. Bu dizinin platformu tümüyle çevrelediği fakat daha önce yapılan tahribatlarla geri kalanların yerlerinden söküldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim, bu hat üzerinde yapılan derinleşme çalışmaları esnasında bol miktarda sıva, çatı kiremidi ile bazı alınlık parçaları ve bir adet döşeme tuğla parçası çıkartılmıştır. Temelde ortaya çıkarılan tuğlaların ebatları batıdan doğuya doğru sıra ile 31.5x16, 31.5x15, 31.5x15 ve 31x15 cm.'dir. Zemin üzerine döşenen bu yapı, -102 cm. derinliktedir. Kırmızı kerpiç

duvarın ise, platformun kaymasını engellemek ve korumak maksadıyla, bu tuğlaların üzerine örüldüğü anlaşılmıştır.

Gerek bu kırmızı kerpiç hat üzerinde, gerekse açma boyunca kuzey-güney yönünde yapılan kesit çalışması ile de ana toprağa inilerek, açmanın profili gözlemlenmiştir. Profilden görünen çatı kiremidi parçalarından, çatı yüksekliği hakkında da bir fikir edinme imkanı sağlanmıştır. Buna göre alt çatı yüksekliğinin ortalama 5 metre, saçak genişliğinin ise, 120 cm. olabileceği tahmin edilmektedir. İstinat duvarı ve platform arasındaki derinleşme çalışması neticesinde ise, platform ile duvar arasında yaklaşık 5 cm. kadar seviye farkı olduğu tespit edilmiştir. Zira, açmanın kuzey kenarındaki temelin derinliği -107 cm. olarak ölçülmüştür. Bu durum büyük bir ihtimalle çatı üzerinden akan yağmur sularının tasfiye edilmesi ile ilgili olmalıdır. Diğer taraftan kesit içinde bazı döşeme tuğla parçalarının çıkması, platform ile duvar arasında bir döşeme olduğunu göstermektedir. Fakat, bu döşemenin de daha önce tahrip edildiği ve yerlerinden alındığı anlaşılmaktadır. Barkın kuzey-batı köşe noktasını ortaya çıkarmak amacıyla açılan NF 263 B₂ açması üzerinde yapılan çalışmalar ile platformun kuzey-batıya doğru kısmi bir akıntı geçirdiği anlaşılmaktadır. Zira, açmanın güney-doğu köşe noktasında -51.6 cm. derinlikte rastlanılan platformun güney-batı köşe noktasına -70.5 cm.'de ulaşılmıştır. Bu alanda yapılan derinleşme çalışmaları ile -97.6 cm.'de taban seviyesine ulaşılmış ancak, ne bu seviyede ne de kültür toprağının altına ulaşılan -104.5 cm.'lik seviyede döşeme tuğlalarına rastlanılmamıştır. Fakat, derinleşme çalışmaları esnasında ele geçen bir döşeme tuğla parçasından bu noktalarda da döşeme tuğlaları olduğu anlaşılmaktadır. Barkın konumu ve planı hakkında bilgi veren en önemli açmalardan biri NH 264 açmasıdır. NH 264 plan karesi içerisindeki NH 264 A₁ olarak adlandırılan kuzey-batı karesindeki platform üzerindeki kırmızı kerpicin az deforme olması, bu alanda platformu çevreleyen kırmızı kerpiç tabakanın ne olduğu sorusuna kesin bir yanıt verebileceği düşünülmüş ve alan üzerinde kesit çalışması yapılmıştır. Diğer taraftan NH 264 B₁ olarak adlandırılan ve platformun güney-doğu köşesinde de aynı metot izlenerek, barkın simetrik köşelerinin ortaya çıkarılması suretiyle, plan hakkında daha somut bilgilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

NH 264 A₁ açması alanındaki kırmızı kerpiç tabaka altında derinleşme çalışmaları ile birlikte, yine bazı çatı kiremidi ve döşeme tuğla parçaları gelmeye başlaması, bu alanın da kısmen tahrip olduğunu göstermektedir. Ancak, ilerleyen derinleşme çalışması ile birlikte bazı yorumların yapılmasına imkân veren bulgulara rastlanılmaya başlanmıştır. Öncelikle, platformu oluşturan kil tabakanın kalıplar halinde yapıldığı ilk defa belirgin bir şekilde görülmüştür. Kalıpların 15x7 cm. ebadında oldukları tespit edilmiştir. Kerpiç tabakanın altında ise, yine dikdörtgen tuğla dizisine ulaşılmıştır (Res. 18). Ancak, bu alanda ortaya çıkarılan tuğla dizisi, NF 264 A açmasında platform kenarındaki kerpiç dolgunun altında çıkarılan tuğlalardan daha farklı olduğu görülmüştür. Zira bu dizi, uzun kenarı platforma teğet biçimde iki sıranın yan yana ve üst üste gelmesi şeklinde örülerek oluşturulmuştur. Platform ile tuğla serisinin arasında 9 cm.'lik bir dolgu bulunmaktadır. Bu dolgu, platform ile aynı nitelikte olup, bunun platformu tümüyle kaplayan bir sıva olduğu tahmin edilmektedir. Öte yandan tuğlaların üzerindeki kırmızı kerpicin beyaz ve kırmızı olmak üzere iki farklı renkte sıva ile örüldüğü belirlenmiştir. Sıva parçalarının yanı sıra çok miktarda çatı kiremidi parçaları ele geçmiştir. Devam eden derinleşme ile tuğlaların genel durumu daha detaylı gözlemlenmeye başlanmıştır. Tuğlalar, diğer dikdörtgen döşeme tuğlaları ile aynı ebatlarda olup; 32 cm. uzunluğunda, 16 cm. genişliğinde ve 6 cm. kalınlığındadır. Platform kenarına örülen bu tuğlaların en alttakinin seviyesi, NF 264 A açmasında tespit edilen tuğlalar ile aynı düzeydedir (-102 cm). Tuğla serisinin ilk görüldüğü seviye ise, -70.7'dir. Ortaya çıkarılan bu serinin NH 264 B açmasına doğru örüldüğü izlenimi

vermesi üzerine, NH 264 A açmasından NH 264 B açmasına doğru tuğla serisini kapsayan 1.5 metre genişliğinde bir kesit çalışması başlatılmıştır. Ancak, serinin çok az bir kısmının devam ettiği gözlemlenmiştir.

Diğer taraftan NH 264 B açmasında geçtiğimiz kazı döneminde ulaşılan seviyenin altına girilerek Barkın güney-doğu köşe noktaları açığa çıkarılması amaçlanmıştır. Bu alanda platform kenarında kalan bölümünde -101 cm. kadar derinliğe ulaşılarak, ana toprağa inilmiştir. Çalışmalar esnasında çatı kiremitleri yanı sıra bazı palmet ve döşeme tuğla parçalarına rastlanılmıştır. Ancak, platform kenarına çevrilen tuğlalara dair her hangi bir ize tesadüf edilmemiştir. Ayrıca, açma kesitlerinden çalışılan alanın büyük ölçüde tahrip olduğu, bu hasarın daha önce yapılan eski kazılardan ve bu yörede çokça karşılaşılan fareler tarafından gerçekleştirildiği düşünülmektedir.

Bark kenarı üzerinde yaptığımız bu çalışmalar neticesinde, barkın planına yönelik somut bilgiler edinilmiştir. Buna göre, barkın 70 cm. kalınlığında ve 15x15 m.'lik kil platform üzerine inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ancak, elde ettiğimiz mevcut bulgulara göre kuzey ve güneyde barkı çevreleyen kerpiç duvarın altında bulunan tuğlaların farklı konumlarda olmasının nedeni tam olarak belirlenememiştir. Bu problemin çözülmesi için bark etrafında yeni kazılar yapılması gerektiği kanaatindeyiz.

Duvar Bölümü Kazı Çalışmaları

Anıt Mezarı çevreleyen istinat duvarı üzerinde yapılan çalışmalar, NE 267 B, NE 268 A, NF 267 B, NF 268 A, NH 267 B, NH 268 A, NI 267 B, NI 268 A, NE 264 A, NG 261-NG 260 (Kesit), NI 261 A₁ ve NI 260 B₁ olarak adlandırılan açmalarda yapılmıştır.

NE 267 B açması, doğu cephe duvarının, kuzey cephe duvarı ile birleştiği alanı kapsamaktadır. Buradaki çalışmalar neticesinde duvarın bu açma kısmında kalan bölümünün yaklaşık 80 cm. genişliğinde Anıt Mezar'ın iç kısmına doğru yayılmış olduğu gözlemlenmiştir. Çalışmalar esnasında, değişik ebatlarda çatı kiremidi parçaları ele geçmiştir.

NE 268 A açması, Anıt Mezar'ın kuzey-doğu giriş duvarı yıkıntılarını kapsayan NF 268 A açmasının kuzeyinde ve NE 267 B açmasının doğusunda olup; yüzeyde kısmen görünen iki balbalın ortaya çıkarılması amacıyla kazılmıştır. Açmanın kuzey-batı köşesine 2.32 m. uzaklıkta, batı kenarı ile bitişik, -130 cm. derinlikte, 1.20 m. uzunluğundaki balbal ortaya çıkarılmıştır. Güney-doğu açma köşesine 1.10 m. mesafede bulunan ve 1.18 m. uzunluğundaki diğer balbal ise, -143 cm. derinlikte ele geçmiştir. Her iki balbalda da damga bulunmamaktadır.

NF 267 B açması, Anıt Mezar'ın ön cephe kuzey-doğu duvarının batıya olan uzantısını takip etmek amacıyla açılmıştır. Bu açmadaki çalışmamızın ana unsuru olan kerpiç duvara, kuzey-batı köşesinde -10 cm. derinlikte ulaşılmıştır. Doğu-batı ekseninde yaklaşık 4.15 m. uzunluğunda olan kerpiç duvar doğuya doğru yıkıntılarıyla birlikte bir eğim göstermektedir. Duvarın hemen üstünde, -36.6 cm. ile -59.5 cm. derinlikleri arasında, en büyüğü 13x18 cm. olan muhtelif ebatlarda çatı kiremidi ve seramik parçaları gözlemlenmiştir. Çalışmalara müteakip Anıt Mezar'ın doğu duvarı, kuzey-güney istikametinde tamamen ortaya çıkartılmış ve duvarın uzunluğu açmamızın içinde yaklaşık 10 m., genişliği ise, yıkıntılarıyla birlikte 2.30 m. olarak tespit edilmiştir. Duvarın üst kısmı fareler tarafından yuva olarak kullanıldığından, tahrip olmuş bir şekildedir. Duvarın profilini görebilmek için ise, güney köşede doğu-batı istikametinde 1 m. genişliğinde kesit çalışması yapılmıştır. Kesit faaliyeti esnasında -91 cm. derinlikte yoğun miktarda çatı kiremidi ve duvarın dış yüzeyine ait siva parçalarına

rastlanılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda, bu alandaki duvarın genişliğinin 1.20 m. olduğu tespit edilmiştir.

NF 268 A açması, Anıt Mezar'ın kuzey-doğu giriş duvarının doğuya olan yıkıntılarını ve Anıt Mezar'ı çevreleyen ve yüzey toprağında kısmen görülen iki balbalı tespit edebilmek amacıyla açılmıştır. Bu alanda yapılan derinleşme çalışmaları ile, açmanın kuzey-doğu köşesine, 7.50 m. mesafede, -139 cm. derinlikte, 18 cm. genişliğinde, 15 cm.'lik kısmı toprak yüzeyinde görünen balbal açığa çıkarılmıştır. Açma dahilinde bulunan bir diğer balbal ise, kuzey-doğu köşesine 5.40 m. uzaklıkta, -150 cm. derinliktedir. Balbalın boyu 180 cm'dir. İki balbal arasındaki mesafe 2.10 m.'dir.

NH 267 B açması, anıtın ön cephe güney-doğu duvarının batıya olan uzantısını görebilmek amacıyla açılmıştır. Açmada yapılan çalışmalarla duvar izlerine -55.9 cm. derinliğinde ulaşılmıştır. Bu seviyede, duvar sıva döküntüleri ile duvar çatısına ait kırık kiremit parçaları gözlemlenmiştir. Kuzey-güney hattında anıtın doğu kısmında kalan duvar uzantılarının, bu açmanın simetriği olan NF 267 B açmasında olduğu gibi, iç kısma doğru eridiği görülmektedir. Açmada, -73.5 cm. derinliğine kadar inilmiş ve bu seviyede düzensiz şekilde duvar sıvası ve profil vermeyen kiremit parçalarına tesadüf edilmiştir. Açmadaki duvarın tam profilini görmek için açmanın güney köşesinde doğu-batı istikametinde 1 m. genişliğinde kesit çalışması yapılmıştır. Bu kesit çalışmasında duvara ait çatı kiremidi ve döşeme tuğla parçalarına rastlanılmıştır. Buradaki çalışmalar ile -130 cm. derinliğe kadar inilmiş ve ön cephe kuzey-doğu duvarında olduğu gibi, güney-doğu duvarının da 1.20 m. genişliğinde olduğu tespit edilmiştir. Derinleşme esnasında, -122.5 cm. derinlikte, açmanın güney-batı kenarına 110 cm. mesafede at başına ait iskelet kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. -127.6 cm. derinlikte ise, Kök Türk tarihinin en önemli buluntularından biri olan ve şimdiye kadar başka örneğine tesadüf edilmeyen bir savaş sahnesinin yer aldığı çatı kiremidi ele geçirilmiştir. Gri renkli çatı kiremidi üzerine, siyah boya ile yapılmış üç süvariden oluşan bir sahne yer almaktadır. Kiremidin üst sırasında yer alan savaşçılardan önde olan, geriye doğru dönerek kendini takip eden savaşçıya ok fırlatmakta ve alt sırada ise, kırık olduğu için kimi kovaladığı anlaşılmayan süvari, eliyle bir topuz ya da sapanı fırlatmaktadır (Çiz. 4, res. 19).

NH 268 A açması Anıt Mezar'ın güney-doğu giriş duvarını içine alan NH 267 B açmasının doğusunda yer almaktadır. Bu açma Anıt Mezar'ı çevreleyen balbal serisinin bu alanda da olup olmadığını tespit etmek ve NH 267 B açması içinde kalan güney-doğu Giriş duvarının uzantısını açığa çıkarmak amacıyla açılmıştır. Derinleşme çalışmaları ile Anıt Mezar'ın doğu cephesinin duvar akıntıları açmanın 2.50 m. mesafesine kadar yayılmaktadır. Açmada yapılan derinleşme çalışmaları neticesinde, Anıt Mezar'ın doğu duvarının ön yüzünde kalan iki adet balbal ortaya çıkarılmıştır. Kuzey yönüne yakın olan balbalın 2.10 m. boyunda, 37 cm. eninde ve 15 cm. yüksekliğinde olduğu tespit edilmiştir. Yatık haldeki balbalın derinliği -136.0 cm.'dir. Balbalda dikkati çeken husus ise, üzerinde ay ve güneş motifi olan bir damga bulunmasıdır (Res. 20).

Diğer balbal ise, açmanın güney kenarına yakın, -137.5 cm. derinlikte ve yine yatık vaziyettedir. Bu balbal 1.65 cm boyunda, 45 cm. eninde ve 12 cm. yüksekliğindedir. Bu seviyede aynı zamanda, açmanın genelinde doğu cephesi duvarının kiremit ve sıva parçaları da dağınık bir şekilde gözlemlenmiştir.

NI 267 B açması, NH 267 B açmasının hemen güneyinde olup, Anıt Mezar'ın ön cephe güney-doğu duvarının, güney kesimiyle birleştiği alanı kapsamaktadır.

Yine duvarın ortaya çıkarılması amacıyla yapılan derinleşme çalışmalarıyla, kesif miktarda duvara ait çatı kiremidi ve sıva parçalarına rastlanılmıştır. Bazı sıva parçalarının diğer açmalarda tespit edildiği gibi kırmızı ve beyaz olmak üzere iki renkte olduğu görülmektedir. Burada duvar kalıntısının açmanın kuzey yönünden güneye

doğru 2.70 m. batıdan doğuya doğru ise, 2.10 m.'lik bir alana yayıldığı ve bu yayılan alan içerisinde de sıva döküntüsünün aralıklarla devam ettiği gözlemlenmiştir. Bu döküntülerin anıtın doğu duvarına ve köşe dönüş kısımlarına ait olduğu anlaşılmaktadır.

NI 268 A açması NH 268 A açmasının güneyindedir. Açmada yapılan derinleşme çalışmaları ile açmanın kuzey-batı köşesinde Anıt Mezar'ın güney-doğu giriş duvarına ait beyaz ve kırmızı boyalı duvar sıva parçalarına rastlanılmıştır. Sıva parçalarının daha çok beyaz renkte olduğu, kırmızı sıva parçalarının ise daha az olduğu gözlemlenmiştir. Devam eden çalışmalar neticesinde Anıt Mezar'ın çevreleyen balbal serisinden iki tanesi açığa çıkarılmıştır. İlk balbal açmanın orta kısmında yatık vaziyette olup; boyu 1.60 m., genişliği 40 cm. ve kalınlığı ise 14 cm.'dir. Balbalın görünen yüzeyinde yer yer kırıklar mevcuttur. -143.2 cm. derinlikte olan balbalın üzerinde bir damga mevcuttur (Res. 21). Diğer balbal ise, iki parça halinde kuzey istikametine göre yatık durumdadır. Büyük parça kuzey köşeye 5.65 cm. mesafede olup, 1.30 cm. boyunda, 12 cm. yüksekliğinde ve geniş kısmı 30 cm., dar kısmı ise 23 cm. enindedir. 35 cm. güneyinde bulunan küçük parça ise, 23 cm. boyunda ve 17 cm. yüksekliğindedir. -143.6 cm. derinliğinde bulunan bu balbal üzerinde de bir damga olduğu belirlenmiştir (Res. 22).

Anıt Mezar'ın kuzey-güney eksenini üzerinde duvarlara yönelik yapılan bu çalışmalar neticesinde, kuzey duvarı ile güney duvarı arasındaki mesafe 36 m. olarak ölçülmüştür.

NE 264 A açması, Barkın kuzey kenarını içine alan NF 264 A açmasının kuzeyinde bulunmaktadır. NE 264 A açması, daha çok istinat duvarının konumu hakkında bilgilerin edinilmesine yönelik açılmıştır. Açmada yapılan derinleşme çalışmaları ile yine yoğun miktarda kiremit parçalarına rastlanılmıştır. Ancak bu parçalar, duvar üzerindeki kiremitlere ait olup, güney kenarda çıkarılan kiremit parçalarına nazaran daha büyüktür. Bu durum, duvarın kuzeye bakan yönünün daha geniş bir açı ile eğim göstermesi ve yağmur sularının hemen kuzeyinde bulunan kanala dökülmesi amacı ile açıklanabilmektedir. Açmanın kalan kısmında yapılan derinleşme çalışmaları ile kiremit kırıklarının yanı sıra az miktarda hayvan kemiği parçalarına rastlanılmıştır. Ayrıca, açmanın doğu kenarına 30 cm. ve kuzey kenarına 3.40 m. konumunda siyah sıvalı, üzerinde şerit kabartma olan ve çatı firizi süslemesi olarak kullanıldığı sanılan keramik parçası çıkarılmıştır. Açmanın kuzey-doğu köşesinde ise, yüzeyde, uzunluğu 62 cm. olarak ölçülen balbalın etrafında tesviye çalışması yapılarak, diğer hatların ortaya çıkarılması gerçekleştirilmiştir. Buna göre, doğu kenarı ile bitişik ve kuzey kenara 96 cm. olan balbalın 132 cm. uzunluğunda ve dip kısmının 27 cm. kalınlığında olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, balbalın uç kısmında kırıklar olduğu ve parçaların bir kısmının açma geneline dağıldığı da gözlemlenmiştir.

Duvar üzerinde ve diğer 1 metrelik genişliğe sahip kesit alanında yapılan derinleşme çalışmaları tamamlanmış ve duvarın güneye bakan kenarın hatları tespit edilmiştir. Buna göre, barkın duvara olan mesafesi 9.90 m.'dir Ancak, kuzey kenarın tamamen tahrip olması nedeniyle, bu kısımdaki hat açığa çıkarılamamıştır. Bununla birlikte bol miktarda küçük sıva parçaları ve kısmen de kalıp halinde dökülen sıvalara rastlanılmıştır. Bu bulgulardan duvarın iç kısmının, kırmızı ve beyaz olmak üzere iki renkli sıva ile kaplandığı anlaşılmaktadır.

NG 261 ve NG260 B (Kesit) açmaları, sunak taşının batısında yer almaktadır. Bu açmalarda doğu-batı ekseninde 1 m. genişliğinde yapılan kesit çalışması ile Anıt Mezar'ın batı duvarının durumu hakkında bilgi edinilmesi amaçlanmıştır. Bu alanda -91.4 cm. derinliğe kadar inilerek, duvara ait çatı kiremidi parçaları ortaya çıkarılmıştır. Bu açmadaki kesit çalışmasının devamı olarak NG 260 açmasında faaliyetlere devam edilmiştir. Yapılan çalışmalar ile, kesitin doğu cephesine 2.35 m. mesafede, -71 cm. derinlikte, Anıt Mezar'ın batı cephesi duvarının en üst seviyesi belirlenmiştir. Duvarın

dış cephesine ait sıva parçalarına ise, -72.8 cm. ulaşılmıştır. Anıt Mezar'ın batıya doğru yıkılan duvarın uzantısı 2.31 m.dir. Duvarların yüksekliği 2.30-2.50 m. olarak tahmin edilmektedir. Duvarın genişliği ise, 1.25 m. olarak ölçülmüştür. Duvarın iç tarafından sunak taşına olan uzaklığı ise, 11.75 m. olarak tespit edilmiştir. Duvarın gri kil zemin üzerindeki temelini ise, 31 cm. yüksekliği sıvası ile birlikte görülmektedir (Res. 23). Gri kerpiçten yapılmış ve beyaz kil ile sıvanmış olan duvarları, gri kilden yapılmış kiremit örtünün koruduğu anlaşılmaktadır. Beyaz kil sıva üzerinde, beyaz ve kırmızı boyama bulunmaktadır. Kırmızı boyamanın yer yer kendini yoğun bir şekilde göstermesi, duvar üzerinde bir bezemenin olduğunu yansıtmaktadır. Ancak, tahribatın fazlalığı nedeniyle bezeme ile ilgili bilgi vermek güçtür. Diğer taraftan ön ve yan duvarlarda görülebilen bu tip uygulamaların, bengü taşı çevreleyen yapı ve barkta da olduğu görülmektedir. Kesit çalışması sonunda -96.7 cm derinliğe kadar ulaşılmış ve ilgili alanda yoğun olarak duvara ait çatı kiremidi parçalarına rastlanılmıştır.

Bu iki açmada yapılan kesit çalışmaları neticesinde, Anıt Mezar'ın doğu-batı duvarlarının dış noktalarından birbirine olan mesafesinin 72 m. olduğu anlaşılmıştır.

NI 261 A₁ ve NI 260 B₁ açmaları, Anıt Mezar'ın güney-batı köşe duvarını görebilmek amacıyla açılmıştır. NI 261 A₁'de yapılan derinleşme çalışmaları ile, açmanın kuzey kenarına 2.20 m. mesafede ve -43.8 cm. derinliğinde doğu-batı istikametinde güney kısma ait duvarın üst tarafı ortaya çıkarılmıştır. Bu seviyede beyaz duvar sıvaları ve çatı kiremit parçaları da gözlemlenmiştir. NI 260 B₁'de yapılan derinleşme çalışmaları neticesinde ise, duvarın üst noktasına -45.8 cm.'de ulaşılmıştır. Bu seviye ile birlikte çeşitli ebatlarda duvara ait çatı kiremidi ve sıva parçaları ortaya çıkarılmıştır. Sıva parçaları beyaz ve kırmızı renkte olup, dağınık haldedir. Bu açmalarda ise, duvar kalınlığı 1.25 m. olarak tespit edilmiştir.

Kanal Kesimi Kazı Çalışmaları

Kanal kesimi üzerinde yapılan çalışmalar NG 268 B, NH 268 B, NH 269 A, ND 264 A ve NG 259 B olarak adlandırılan açmalarda yapılmıştır.

NG 268 B açması, Anıt Mezar'ı çevreleyen kanalın, girişe kadar uzanan bölümünü ortaya çıkarmak amacıyla açılmıştır. Açmada, doğu-batı istikametinde, kuzey kenardan 1.50 m. genişliğinde bir kesit çalışması yapılmıştır. Kazılar esnasında, nadiren küçük kiremit, tuğla ve kemik parçaları ortaya çıkartılmıştır. Aynı zamanda kanalın içinde, -241 cm. derinlikte giriş duvarına ait 120x54 cm'lik bir alana yayılmış sıva kalıntılarına rastlanılmıştır. Kanal içerisinde yapılan çalışmalar sırasında elde edilen bir diğer buluntu ise, Uygur dönemine tarihlenen, üzeri çizi bezeme ve düğme motifleriyle süslü, kısmen tamamlanabilen bir çömleğe ait parçaların ele geçirilmesidir (Res. 24). Buluntunun derinliği -254 cm.'dir. Bu alandaki derinleşme çalışmaları -300 cm'de sona erdirilmiştir. Açmanın güney kenarında da yine aynı ölçülerde kesit çalışması yapılmıştır. Buradaki çalışmada ise, değişik ebatlarda kırık döşeme tuğlaları ortaya çıkarılmıştır.

NH 268 B (Kesit), Anıt Mezar'ın güney-doğu cephesindeki kanalın yerini tespit etmek için açılmıştır. Kesitte yapılan çalışmada kanal içinde -356 cm. 'ye derinliğe kadar inilmiştir. -276 cm'de, kalıp halinde, yine kırmızı ve beyaz olmak üzere iki renkte duvara ait sıva parçası ortaya çıkartılmıştır. Kanalın genişliği ise, 3.40 m. olarak tespit edilmiştir.

NH 269 A (Kesit) açmasındaki çalışma, NH 268 B açmasındaki kesit çalışmasının devamı niteliğindedir. Buradaki çalışmada, -167.0 cm. derinliğe kadar inilmiş ancak, bu seviyede kanal ile ilgili bir bulguya rastlanılmamıştır.

ND 264 A açması, NE 264 A açmasının kuzeyinde bulunmaktadır. ND 264 A açması, Anıt Mezar'ın etrafını çevreleyen kuzey kanalı hakkında bilgi elde edebilmek için açılmıştır. Bu açmada da, batı kenarı üzerinde 1 m. genişliğinde, kuzey-güney doğrultuda bir kesit çalışması uygulanmıştır. Kesit üzerinde sekileme yapılarak, üç farklı derinliğe ulaşılmıştır. Ayrıca, bu açma ile güneyindeki ND 264 A açması arasındaki açma duvarı kaldırılarak kanal hakkında daha detaylı bilgilere sahip olunmuştur. Bu çalışmalar ile, kanalın esas ekseni ve derinliği veren seki üzerinde, yüzey toprağından 2.85 m. inilerek kanalın kendi derinliği tespit edilmiştir. Buna göre kanalın 1.40 m. derinliğinde ve 3.40 m. genişliğinde olduğu anlaşılmıştır. Diğer taraftan ortaya çıkan profilden, dokuz dolgu tabakası tespit edilmiştir.

NG 259 B açmasında, Anıt Mezar'ın batı kanalını görebilmek amacıyla açılmıştır. Açmada, Anıt Mezar'ın doğu-batı ekseni üzerinde yapılan 1 m. genişliğindeki kesit çalışmasının devamı olarak derinleşme yapılmıştır. Çalışmalar esnasında, -151.5cm derinliğinde, güney-doğu köşesine doğu ucu 164 cm., batı ucu ise 194 cm. mesafede, genişliği 19 cm. uzunluğu ise, 48 cm. olan bir balbal parçasına rastlanılmıştır. Kanal üzerindeki kesit çalışmaları esnasında ise, - 240.7 cm. derinlikte, üstü sıva ile kaplı, bir hayvana ait kürek ve üç adet kaval kemiği parçası bulunmuştur. Devam edilen çalışmada -322.8 cm derinliğe kadar inilmiş ve kanalın bu kısımda da genişliğin 3.40 m. olduğu görülmüştür. Kanal taban seviyesinin altına -183.9 cm. derinliğe kadar ulaşılmış ve bu derinlikten yüzey seviyesine kadar 9 tabaka tespit edilmiştir (Çiz. 5, res. 25).

Sonuç olarak Bilge Kagan Anıt Mezar'ında ilgili proje kapsamında yapılan kazı ve araştırmalar neticesinde, yapının mimarî özellikleri büyük ölçüde açığa çıkarılmıştır. Buna göre; Anıt mezar 36x72 m. lik bir dikdörtgen alan içerisinde inşa edilmiştir. Anıt Mezar'ın etrafı, giriş kısmında ve kenarlarda kalınlığı yaklaşık 1.20 m. ve batı cephesine yani arka tarafa bakan kısımda kalınlığı yaklaşık 1.25 m. olan duvarlarla çevrilidir. Duvarların yüksekliği ise, 2.30-2.50 m. olduğu tahmin edilmektedir. Duvarların üzeri, iki farklı ebatta çatı kiremitleri ile örtülmüştür. Büyük ebatta olanlar kanal tarafına, küçük olanlar ise, iç cepheye bakmaktadır. Duvar üzerindeki çatı kiremitlerinin bu şekilde kullanılmasının sebebi yağmur sularının kanala yönlendirilmesi ile ilgilidir. Anıt mezar'ın etrafında ise, genişliği 3.40 m., derinliği 1.40 m. olan bir kanal bulunmaktadır. Kanal ile duvarlar arasında da belirli aralıklarla dikilmiş bazıları damgalı olan balballar bulunmakta ve bunlar, Anıt Mezar'ı çevrelemektedir.

Anıt Mezar'a, birbirlerine bakan koç heykellerinin bulunduğu bir giriş kısmından girilmektedir. Koç heykellerinin bulunduğu bu noktadan, kaplumbağa kaide ve bengü taş 3.30 m. genişliğinde, 2.80 m. uzunluğunda olan bir yol ile ulaşılmaktadır. Kaplumbağa ve bengü taş, 32x16 cm. tuğlalardan oluşan bir kontürle çevrili 6.60x6.60 m.'lik bir platform üzerine oturtulmuştur. Anıt Mezar'ın tümünde görülen kil platformun bu alandaki kalınlığı 65 cm.'dir. Kaplumbağa kaide ve bengü taş en fazla 1 m. yüksekliğinde kırmızı kerpiç duvar ve gri renkte kiremitleri olan bir çatı ile korunmuştur. Kiremitlerden bazıları alınlıklı olup, bunlar muhtemelen çatı köşe noktalarında kullanılmıştır. Bu mekândan barka uzanan bir tören yolu bulunmaktadır. Bu yol 32x32 cm.'lik tuğlalar ile döşenmiştir. Yolun her iki tarafında, muhtemelen heykeller bulunmaktaydı. Kaplumbağa kaide ve bengü taşın oturduğu platformun, barkın inşa edildiği platforma olan uzaklığı ise, 17.25 m.'dir. Bark ise, 70 cm. kalınlığında 15x15 m.'lik kil platform üzerine kurulmuştur. Platform, iki sıradan oluşan tuğla serisi ile çevrilerek koruma altına alınmıştır. Bark, Çin mimarisinde görülen iki katlı çatıya sahiptir. Çatının uç kısımlarındaki kiremitlerden bazıları alınlıklı ve çatı altı yivli siyah ve gri renkli firizlerle süslenmiş olmalıdır. Çatı kiremitleri, daha çok gri renkte, kısmen de kırmızı ve siyah şerit bezemelidir. Bark'ın oturduğu platform ile kuzey duvarı arasındaki mesafe 9.90 m.'dir. Bark kısmından ise, sunak tarafına geçilmektedir. Bark

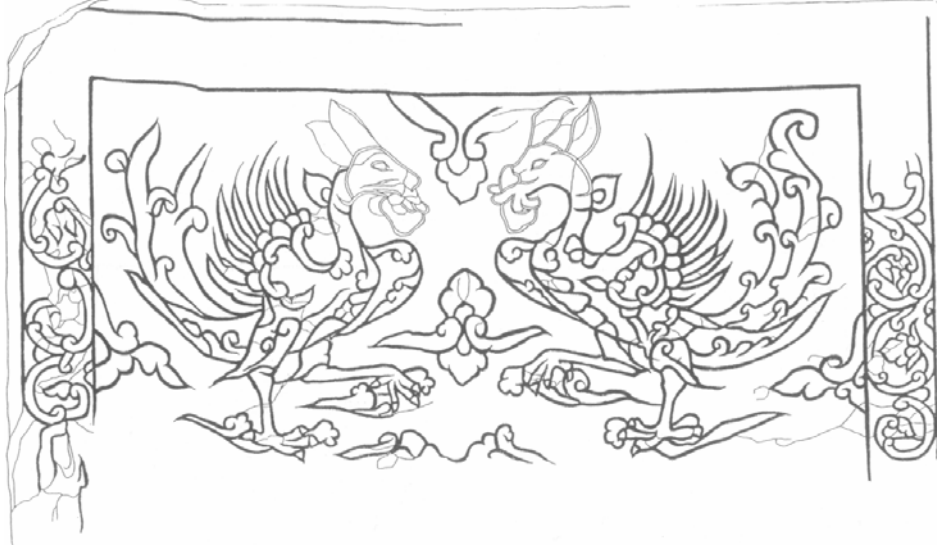
ile sunak taşı arasındaki mesafe ise, 13.65 m.'dir. Sunak taşının üzeri açıktır. Sunak taşı doğu-batı eksenini 2.45, güney-kuzey eksenini ise, 2.40 m.'dir. Sunak taşı ile batı duvarı arasındaki mesafe ise, 11.75 m.'dir.

Diğer taraftan Anıt Mezar'ın oturduğu platformun, duvarlara doğru tatlı bir eğime sahip olduğu gözlenmektedir. Örneğin barkı oluşturan platformun zemin kodu ile kuzey ve güney duvarların zemin kodu arasında 5 cm.'lik bir seviye farkı bulunmaktadır. Aynı fark, bark ile giriş kısmındaki kaplumbağa kaide ve bengü taşı arasında da görülmektedir. Bu durum yağmur sularının kanallara yönlendirilmesi ile ilgilidir. Nitekim, giriş kısmında platform altında ortaya çıkarılan künklerin bu alandaki kanallarla olan bağlantısı tespit edilmiştir. Büyük bir ihtimalle duvar kenarlarında biriken su, giriş kısmına doğru akmakta ve buradan künkler vasıtasıyla kanala boşaltılmaktadır.

Bilge Kagan Anıt Mezar'ında 2000 yılından beri yapılan kazılar, Anıt Mezar'ın oldukça fazla tahribata maruz kaldığını göstermiştir. Öyle ki, Anıt Mezar'a bu gün harabe demek bile kâfi değildir. Gerek insan gerekse hayvan tasvirli heykellerin tamamı tahrip olmuş, duvarlar yıkılmış ve zamanla erimiş, kanallar dolmuş, hatta binlerce çatı kiremidinden neredeyse hiç biri tam olarak ele geçmemiştir. Anıt Mezar'da görülen bu tahribat, Kök Türk Devleti'nden sonra burada hüküm sürmüş diğer kavimlerin şiddetli saldırılarından ve yıllar sonra burada yapılan gayr-ı meşru kazılardan kaynaklandığı ortadadır. Diğer taraftan bölgede uzun ve sert geçen bir kış ve üç aydan daha kısa süren yaz aylarında görülen ısı farklılıkları, bol yağmur ve şiddetli fırtınalar Anıt Mezar'ın tahribatını hızlandırmıştır. Bu gün ise, Anıt Mezar'da yüzeyde görülen sunak taşı haricinde hiçbir kalıntı bulunmamaktadır. Kazılar esnasında açılan açmalar, üzerine naylon çekilerek toprakla doldurulmuş, böylelikle günümüze ulaşan mimarî izler koruma altına alınmıştır. Kaplumbağa kaide ve bengü taşın yanı sıra başsız heykeller, döşeme tuğlaların bazıları ve profil veren çatı kiremitleri, müze binası olarak kullanılması düşünülen depoda koruma altına alınmıştır.

Bilge Kagan Anıt Mezar'ın arkeolojik kazılarının tam olarak bitirildiğini söylemek zordur. Zira, kanallar ve duvarların büyük bir bölümü henüz ortaya çıkarılmamıştır. Bu kesimlerde yapılacak olan çalışmalarla, kayda değer buluntulara tesadüf edileceğinden şüphemiz yoktur. Nitekim, savaş sahnesinin tasvir edildiği çatı kiremidi ön cephe duvar kenarında ele geçmiştir. Yine çizi bezemeli düğme süslü kap, kanal içerisinde bulunmuştur. Heykellere ait baş kısımların da kanallar içerisinde olması ihtimal dahilindedir. Ayrıca, bark ve çevresi, bark ile kaplumbağa kaide ve bengü taşın uzanan yol, tam olarak açığa çıkarılmış değildir. Anıt Mezar'ı çevreleyen balbalların bir kısmının da hala keşfedilmemiş olduğunu belirtmeliyiz. Bu nedenle kazıların kesintisiz olarak devam ettirilmesi kanaatindeyiz.

Orta Asya Türk Arkeolojisinin bu en büyük projesini hayata geçiren TİKA'ya ve bu projede emeği geçen ve burada ismini sayamadığımız şahıslara teşekkürü borç biliriz.

Çizim 1: Anonim IV JL 230 Sembolik lahit doğu yan taş

Çizim: Özlem Çal; Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları, s. 58

Resim 1: Altından Yapılmış Tören Kapları

Resim 2: Gümüşten Yapılmış Tören Kapları

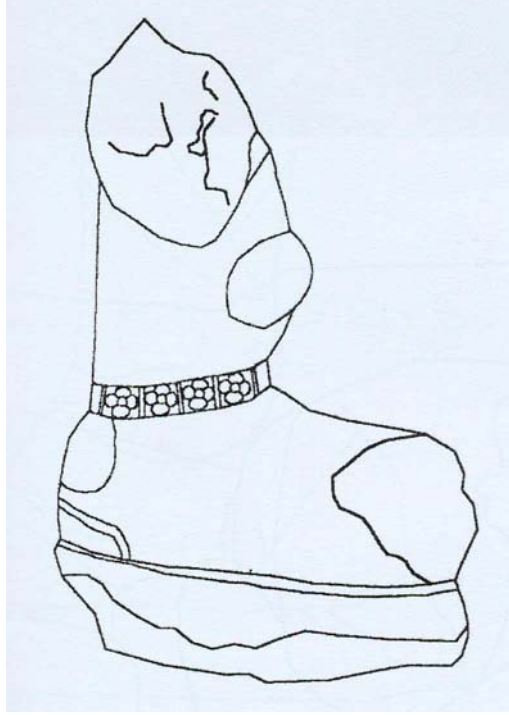
Resim 3: Gümüş Heykelcik

Resim 4: Altın Taç

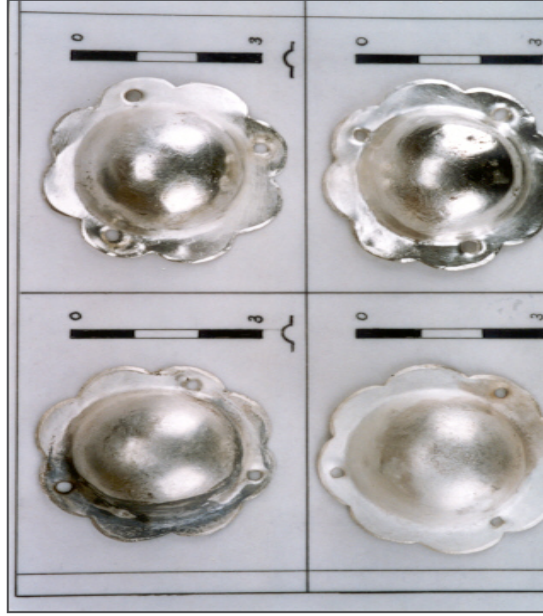
Resim 5: K l Tigin Heykelinin Başı

Çizim 2: Bilge Kagan Heykelinin Fotogrametrik Detay Çizimi
Moğolistan Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları, s. 227.

Resim 6: Altın Kemer Parçası

Resim 7: Çiçek Motifli Gümüş Kakmalar

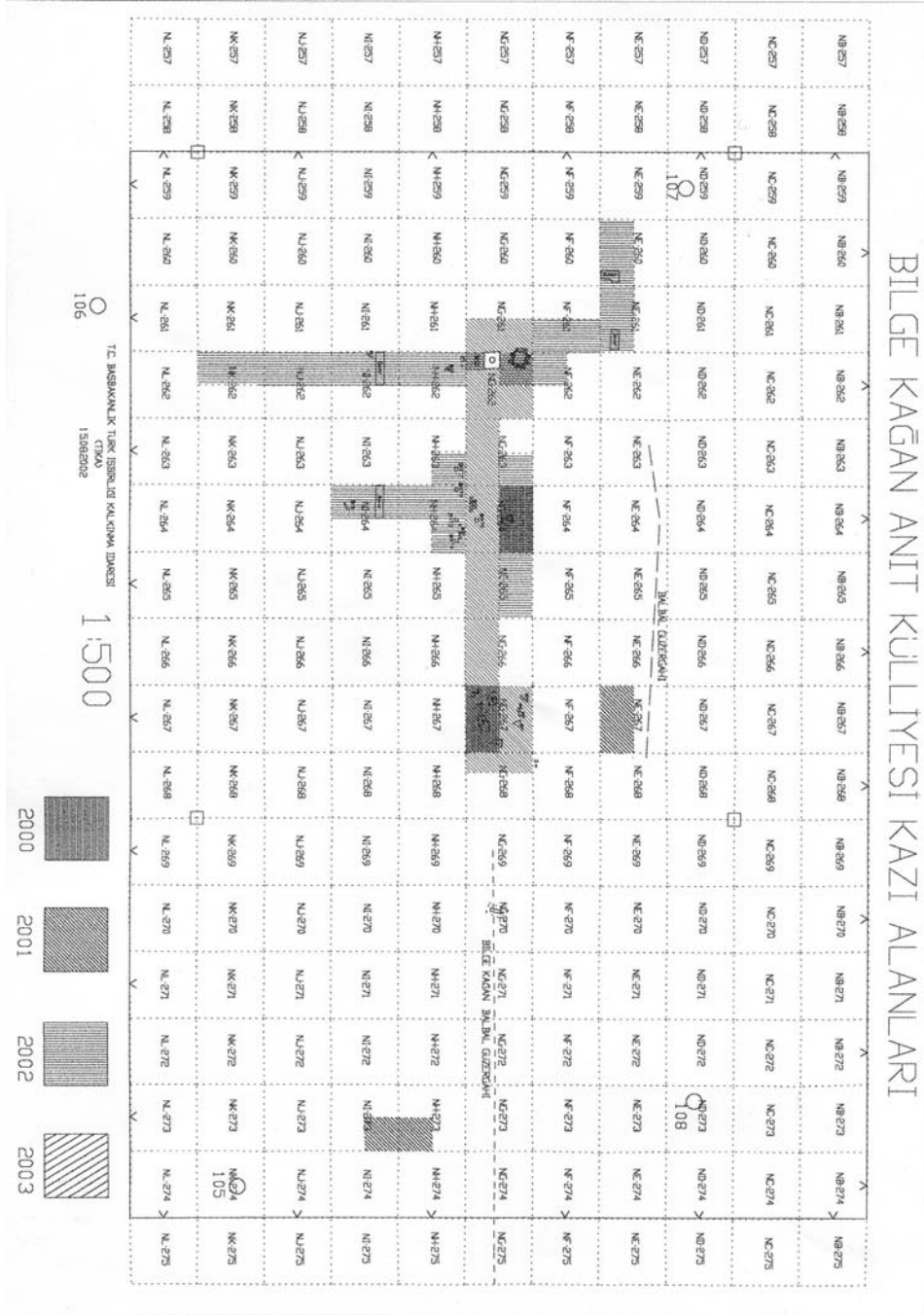
Resim 8: Anonim 3 Taş Sanduka

Resim 9: Anonim 3 Taş Sanduka Detay

Resim 10: Bilge Kagan Bengü Taşı

Çiz. 3: Bilge Kagan Anıt Mezarı Aplikasyon Planı

Resim 11: Doğu-Batı Genel Görünüm

Resim 12: NG 268 A Damgalı Balbal

Resim 13: Su Tahliye Sistemi

Resim 14: NG 267 Kaplumbağa Kaidenin Yer Aldığı Platform

Resim 15: Alınlıklı Çatı Kiremidi

Resim 16: Alınlıklar

Resim 17: NF 264 A Tuğla Dizisi

Resim 18: NH 264 A Paltform Kesit
Çizim 4: Savaş Sahneli Çatı Kiremidi

Resim 19: Savaş Sahneli Çatı Kiremidi

Resim 20: NH 268 A Damgalı Balbal

Resim 21: NI 268 A Damgalı Balbal

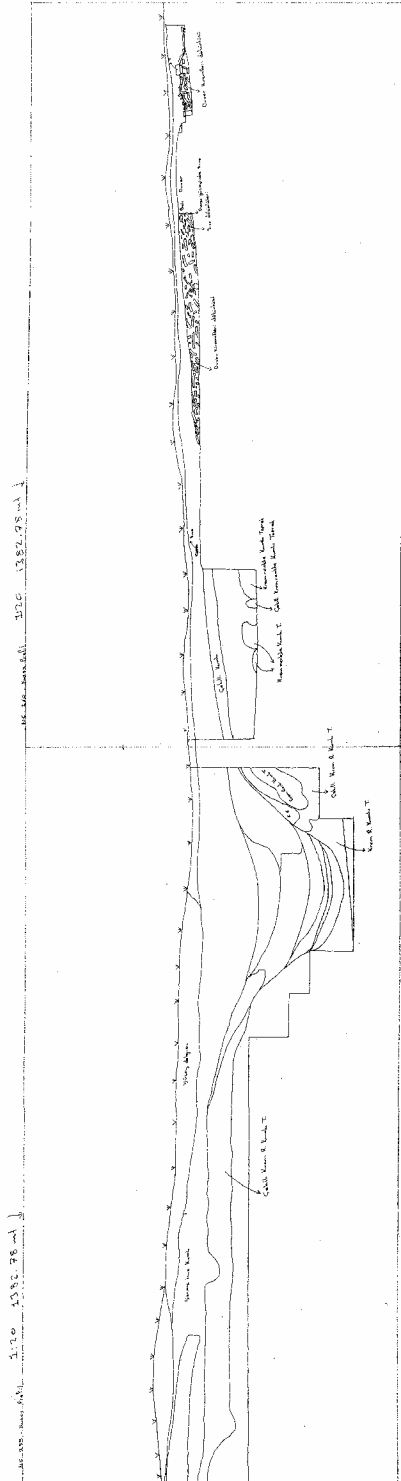
Resim 22: NI 268 A Damgalı Balbal

Resim 23: NG 260 Duvar Sıvası

Resim 24: NG 268 B Küp

Çizim 5: NG 259-260 Kanal Kesiti

Resim 25: NG 259 B Kanal Kesiti Batı-Doğu